

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

У статті на підставі аналізу доктринальних дефініцій поняття «публічне адміністрування» у вузькому та широкому значенні окреслено основні напрями здійснення останнього у стратегічно важливій сфері держави – агропромислового комплексу України.

Ключові слова: публічне адміністрування, агропромисловий комплекс, основні напрями публічного адміністрування, сільськогосподарська продукція, національна безпека.

В статье на основании анализа доктринальных определений понятия «публичное администрирование» в узком и широком смысле очерчены основные направления осуществления последнего в стратегически важной сфере государства – агропромышленном комплексе Украины.

Ключевые слова: публичное администрирование, агропромышленный комплекс, основные направления публичного администрирования, сельскохозяйственная продукция, национальная безопасность.

In the article, based on the analysis of doctrinal definitions of the concept of “public administration” in narrow and broad terms, the main directions of the latter’s implementation in the strategically important sphere of the state – the agro-industrial complex of Ukraine are outlined.

Key words: public administration, agro-industrial complex, mainly public administration, agricultural products, national security.

Вступ. Агропромисловий комплекс України (далі – АПК України) – частина національного господарства, яка забезпечує виготовлення, реалізацію та переробку сільськогосподарської продукції. Така діяльність має важливе соціальне та економічне значення, а тому знаходиться під контролем держави: достатній рівень вироблення сільськогосподарської продукції, який можна досягнути лише за сталого функціонування всього агропромислового сектору, є однією зі складових частин системи національної безпеки держави (продовольча безпека). Тож важливість вирішення ряду проблем, пов’язаних із налагодженням процесів, що відбуваються в АПК України, не викликає сумнівів. Розв’язання економічних, соціальних, правових проблем в агропромисловій сфері як такої, що має безпосереднє відношення до національної безпеки країни, не можливе без публічного адміністрування, чіткої державної політики та імперативних норм регулювання правовідносин у зазначеній сфері.

Публічне адміністрування та окремі напрями функціонування АПК України становили предмет досліджень юридичної правової науки. Зокрема, питанням визначення сутності та змісту категорії «публічне адміністрування» присвятили свої праці О.Ю. Амосов, О.В. Кузьменко, Ю.О. Легеза, О.М. Ястремська; проблеми, пов’язані з виробленням, реалізацією та переробкою сільськогосподарської продукції, були вивчені В.В. Коваленко, С.І. Черновим, Ю.В. Дідок; напрями управління сільським господарством досліджені Ю.П. Битяком, В.М. Гаращуком, О.В. Дяченко. Водночас дослідження в сфері агропромисловості не можна визнати повним без урахування економічної складової частини цієї галузі. У результаті на особливу увагу заслуговують здобутки вчених економістів у частині розуміння АПК України та елементів системи, що його утворюють (П.Т. Саблук, Н.В. Сеперович). Натомість різнобічні дослідження ряду аспектів діяльності в агропромисловій сфері стали причиною відсутності системного дослідження базисної складової частини її функціонування – публічного адміністрування та його основних напрямів.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні та характеристиці основних напрямів публічного адміністрування АПК України. Зазначена мета дослідження зумовлює постановку та вирішення таких завдань: визначити зміст публічного адміністрування безпосередньо в АПК України (при цьому варто враховувати, що відповідний комплекс складається з різних галузей); встановити суб'єктів публічного адміністрування у зазначеній сфері та зміст реалізованих ними заходів.

Результати дослідження. Публічне адміністрування – термін, що фактично знаходиться на стику юриспруденції, політології та теорії менеджменту, але, незважаючи на багатоманітність підходів, сутність даного поняття залишається незмінною. Ані у міжнародному, ані в національному законодавстві не міститься дефініції терміна «публічне адміністрування», на відміну від близького за значенням йому поняття – «державне управління» [1]. Визначення терміна «публічне адміністрування» можна знайти в глосарії Програми розвитку ООН, де він розуміється як: «1) сукупний механізм (політика, правила, процедури, системи, організаційні структури, персонал тощо), що фінансуються з державного бюджету, і відповідає за управління та керівництво справами виконавчої влади та її взаємодії з іншими зацікавленими сторонами у державі, суспільстві та зовнішньому середовищі; 2) управління та здійснення усього комплексу державних заходів, що стосуються впровадження законів, положень та рішень уряду та керівництва, пов'язаних із наданням публічних послуг» [2].

В юридичній науці виокремлюють два підходи щодо розуміння категорії «публічне адміністрування» – широкий та вузький. Перший (широкий) підхід характеризує публічне адміністрування як діяльність усіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) [3, с. 12], отожднюючи його з державним управлінням – діяльністю органів державної влади, спрямованою на організацію тих чи інших сфер суспільного життя. Другий (вузький) підхід обмежується: 1) діями органів виконавчої влади (безпосередньо державними службовцями), які полягають у виконанні управлінських рішень держави; 2) формуванням та реалізацією державної політики у різних сферах суспільного життя [4, с. 7].

Варто зауважити, що вищенаведені дефініції не відрізняються конкретністю, проте це можна пояснити різноманітністю суб'єктів публічного адміністрування і багатоманітністю сфер його застосування. Так, на нашу думку, визначення публічного адміністрування, яке надає О.В. Кузьменко, має універсальний характер (може бути використано як при широкому, так і при вузькому підході): «Публічне адміністрування – це діяльність публічної адміністрації щодо задоволення загальних публічних інтересів соціуму» [5, с. 23]. Більш конкретне визначення публічного адміністрування надає Ю.О. Легеза – це врегульована законами й іншими нормативно-правовими актами зовнішньо орієнтована діяльність суб'єктів публічного адміністрування, «пов'язана зі здійсненням політичних рішень та втіленням у життя положень Конституції, законів України та інших нормативно-правових актів України шляхом прийняття адміністративних рішень, надання адміністративних послуг, що встановлені правовими положеннями чинного українського законодавства» [6, с. 110].

У теорії менеджменту під публічним адмініструванням розуміють «регламентовану законами та іншими нормативно-правовими актами діяльність суб'єктів публічного адміністрування, спрямовану на здійснення законів та інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень, надання встановлених законами адміністративних послуг» [7, с. 7; 8, с. 5].

З викладеного випливає, що власне зміст публічного адміністрування принципово не змінюється залежно від галузей науки і являє собою діяльність суб'єктів публічного адміністрування щодо втілення законодавчих приписів і настанов, державної політики у відповідній сфері відання, а підхід до розуміння поняття «публічне адміністрування» (в широкому чи вузькому сенсі), на нашу думку, залежатиме від визначення кола суб'єктів реалізації такої діяльності.

АПК України утворюють кілька галузей економіки – «це велике міжгалузеве утворення, органічна частина економіки країни, яка включає сукупність галузей, пов'язаних між собою процесом відтворення, основне завдання якого – забезпечення продовольчої безпеки країни, оптимальних норм харчування населення України, створення експортного потенціалу сировини і продовольства» [9, с. 4]. Відповідно, в економічній літературі виділяють окремі сфери (блоки) АПК. За найширшим за змістом підходом до складу АПК входять чотири сфери (блоки). Перша охоплює машинобудування (тракторне і сільськогосподарське, для легкої та харчової промисловості), хімічну промисловість (виробництво мінеральних добрив, засобів захисту рослин), мікробіологічну й комбікормову галузі тощо. До другої сфери входить власне сільське господарство. Третя сфера включає галузі, що забезпечують доведення сільськогосподарської

продукції до споживача (заготівля, переробка, зберігання, транспортування, реалізація продукції). До четвертої сфери належать галузі виробничої та соціальної інфраструктури (шляхи сполучення, зв'язок, матеріально-технічне постачання, складське і тарне господарство та сфера, що забезпечує загальні умови життєдіяльності людей – культурно-побутове обслуговування населення) тощо [10, с. 360]. У науковій літературі існують також інші підходи до визначення сутності АПК та його сфер (блоків).

Аналіз положень нормативно-правових актів, зокрема Указу Президента «Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України» від 29.04.1998 р. № 389/98 [11], який закріплює комплекс заходів, направлених на підвищення виробництва в сферах АПК України протягом 1998–1999 рр., дає змогу сформулювати уявлення про його складові сфери: 1) рослинництво; 2) тваринництво; 3) харчова і переробна промисловість; 4) техніко-технологічна сфера; 5) приватний сектор.

Так, сфера рослинництва пов'язана з: виробництвом зерна, соняшника, цукрових буряків та інших технічних культур у господарствах суспільного сектора, картоплі, овочів, плодів і ягід; охорони земель та підвищення якості та родючості ґрунтів, зокрема шляхом запровадження їх обробок виробленими добривами (фосфорними та калійними); розробленням засобів захисту рослин; забезпеченням виконання цільових програм підтримки селекції у рослинництві [11].

У сфері тваринництва первинним є: створення умов «для відновлення функціонування тваринницьких комплексів, птахофабрик і птахогосподарств, селекційно-плеємних центрів» [11]; ведення на високому рівні зооветеринарне та плеємне обслуговування, вироблення кормів для них; удосконалення генетики тварин, а також здійснення заходів, пов'язаних із розвитком підприємств, які виробляють свинини, яловичини та продукції птахівництва.

Заходи сфери харчової та переробної промисловості передбачають необхідність створення сприятливих умов та системний підхід щодо «переробки худоби, молока, цукрових буряків, насіння соняшнику та збільшення виходу готової продукції з одиниці сировини» [11], розвитку олієжирового комплексу та відновлення виноградників, що включає питання пов'язані з вдосконаленням регулювання експорту та імпорту сільськогосподарської продукції та сировини для харчової і переробної промисловості.

Техніко-технологічна сфера розвитку агропромислового комплексу стосується впровадження екологічно безпечних технологій у виробництві і переробці сільськогосподарської продукції забезпечити потреби у технічних засобах сільськогосподарського машинобудування та обладнання, а також створення агросервісних підприємств і виробництва пально-мастильних матеріалів [11].

Заходи приватного сектору передбачають: створення сприятливих умов в «особистих господарствах населення та селянських (фермерських) господарствах обсягів виробництва і закупівель сільськогосподарської продукції»; «забезпечення потреб населення в земельних ділянках для ведення особистого підсобного господарства, садівництва і городництва» [11]; надання кредитів для будівництва житлових і виробничих приміщень; придбання технічного обладнання для збирання, обробки та виробництва агропромислової продукції; надання інформаційних послуг селянським (фермерським) господарствам та населенню через спеціалізовані бізнес-центри.

Таким чином, АПК України складається не тільки суто з сільськогосподарської продукції, а включає в себе більш складні та глобальні процеси, пов'язані з забезпеченням сприятливих умов для усього процесу її вироблення: від її створення або вирощування до виготовлення кінцевого продукту, придатного для споживання.

Як уявляється, під сферами АПК необхідно розуміти сукупність умовно відокремлених галузей і підприємств за єдиним принципом, зайнятих виробництвом продовольства, продуктів із сільськогосподарської сировини, їхнім зберіганням, переробкою і доведенням до споживача, а також виробництвом товарів забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Представники адміністративно-правової науки також не оминають дослідження питань змісту агропромислового комплексу. Наприклад, академік Ю.П. Битяк зазначає: «Сільське господарство (агропромисловий комплекс), яке покликано забезпечувати суспільство продовольством і сировиною для промислового виробництва, охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю (закупівлю) та переробку» [12, с. 327]. Отже, публічне адміністрування, яке здійснюється в агропромисловому комплексі, пов'язане з сільськогосподарською продукцією, її створенням, виробництвом, переробкою, заготівлею та торгівлею.

На особливу увагу заслуговує той факт, що на законодавчому рівні відсутнє чітке визначення поняття «агропромисловий комплекс», окреслюються лише окремі його сфери, що

певним чином негативно позначається на виробленні дієвого адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування сфери АПК. Зважаючи на це, важливого значення набуває внесення відповідних доповнень до нормативно-правових актів, наприклад до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 25.11.2015 р. № 1119 [13], якими закріплене розуміння терміну «агропромисловий комплекс».

Якщо говорити про розуміння публічного адміністрування в широкому сенсі, яке одночасно здійснюється Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України та судами України, вважаємо, що основними напрямками публічного адміністрування є: 1) визначення загальної державної політики в агропромисловій сфері, створення правової основи для функціонування та розвитку агропромислового комплексу шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів; 2) реалізація загальної державної політики в агропромисловій сфері шляхом здійснення конкретних заходів і врегулювання окремих питань на підзаконному рівні; 3) сприяння відновленню порушених прав суб'єктів агропромислового комплексу у порядку, визначеному адміністративно-процесуальними (процедурними) нормами.

Визначення основних напрямів публічного адміністрування з використанням у вузькому сенсі потребує більш предметного підходу, зокрема уточнення складових елементів АПК України, суб'єктів публічного адміністрування, конкретних заходів, що здійснюються такими суб'єктами.

Тому, у першу чергу, необхідно з'ясувати, що саме розуміється під сільськогосподарською продукцією (в національному законодавстві використовується більше 5 дефініцій зазначеного поняття). Найприйнятнішим відповідно до мети нашого дослідження ми вважаємо таке: «Сільськогосподарська продукція – це продукція, вирощена на землі, продукти тваринництва та рибальства, а також продукти первинного оброблення, безпосередньо пов'язані з цією продукцією» (ч. 2 ст. III-121 Договір про запровадження Конституції для Європи (проект)) [14]. Наведене визначення майже ідентичне іншій дефініції сільськогосподарської продукції, яка закріплена у ст. 1 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»: «Продукція, що підпадає під визначення груп 1-24 Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), згідно із Законом України «Про Митний тариф України», за винятком підакцизних товарів, крім товарів первинного виноробства – виноматеріалів» [15]. Звернувшись до класифікації УКТЗЕД, встановленої Законом України «Про митний тариф» [16], можна зробити висновок, що сільськогосподарська продукція об'єднує такі групи: 1) тварини та їстівні продукти тваринного походження (м'ясо та їстівні субпродукти, риба, ракоподібні, молоко та молочні продукти тощо); 2) продукти рослинного походження, зокрема їстівні (живі дерева, цибулини, кава, прянощі, коріння, овочі, їстівні коренеплоди і бульби тощо); 3) зернові культури (солод, пшенична клейковина, рослинні соки і екстракти тощо); 4) жири та олії тваринного або рослинного походження; 5) готові харчові продукти, що містять цукор, какао або виготовлені з зерна зернових культур, борошна, крохмалю або молока (наприклад борошняні кондитерські вироби).

Основним суб'єктом, що здійснює державну політику в агропромисловому комплексі, є Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики). Зокрема, абз. 2 п. 1 Положенням про Міністерство аграрної політики та продовольства України передбачено, що Мінагрополітики є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує:

- формування та реалізує державну аграрну політику, державну політику у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, охорони прав на сорти рослин, тваринництва, насінництва та розсадництва;
- формування та реалізацію державної політики у сферах рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, лісового та мисливського господарства, ветеринарної медицини, безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів.
- формування державної політики у сфері нагляду (контролю) у системі інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу [13].

У свою чергу, визначення основних напрямів АПК України стає можливим з аналізу завдань, які покладені на цей орган та його компетенції, які закріплені в Положенні про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 25.11.2015 р. № 1119 [13], та не менш важливого Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [17], який визначає умови, зміст і межі пріоритетності розвитку агропромислового комплексу. Так, на підставі аналізу положень зазначених нормативно-правових актів можна виділити напрями публічного адміністрування АПК України (у вузькому сенсі):

1. Надання товаровиробникам права вільного вибору, зокрема щодо форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності, а також права на розпорядження власною продукцією.

2. Забезпечення продовольчої безпеки держави, тобто стану «захищеності життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності» (п. 2.13 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України») [18]. Продовольча безпека є однією зі складових частин національної безпеки нашої держави (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закон України «Про основи Національної безпеки» [19]), а тому становить стратегічно важливий напрям діяльності. Н.В. Сеперович зазначає: «Існує два прийнятих варіанти забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні: намагання досягти продовольчого самозабезпечення (автаркії) чи досягти впевненості в собі щодо продовольства» [20, с. 12]. Автаркія передбачає задоволення продовольчих потреб громадян коштом ресурсів держави та виключає імпорту будь-яких необхідних товарів для досягнення продовольчої безпеки країни, другий варіант (продовольча впевненість) втілюється в такій державній політиці, яка стимулює виробництво продовольчих та супутніх товарів у такій кількості, яка б задовольнила мінімальні потреби раціону кожного у разі непередбачуваної втрати доступу до такої продукції.

3. Формування належної інфраструктури села дасть змогу досягти його високого рівня соціально-економічного розвитку, що є «основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення республіки, її економічної незалежності» [17]. З цієї метою запроваджені заходи, які сприятимуть захищеності не тільки сільськогосподарських підприємств, а й самих селян. Так, окрім встановлення переваги села (порівняно з містами) в соціально-культурному та побутовому забезпеченні, особам, які переселяються або проживають в селі, надаються різного роду пільги на індивідуальне житлове будівництво, електроенергію та відповідальність за електропостачання, товари масового споживання, автотранспорт, будівельні матеріали, паливо тощо.

4. Інженерно-технологічне забезпечення та машинобудування. У Державній цільовій програмі реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 р., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2007 р. № 785, було констатовано: «Вітчизняне машинобудування для агропромислового комплексу не забезпечує виробництво у необхідній кількості конкурентоспроможної техніки. Понад 70% такої техніки, яка реалізується на ринку України, є імпортованою, що далі може призвести до втрати вітчизняного виробничого потенціалу галузі, залежності аграрного сектору від імпорту технічних ресурсів, відтоку значних фінансових ресурсів із національної економіки» [21]. Тому нині актуальним питанням є створення сучасної сільськогосподарської техніки, що забезпечить прогресивний розвиток цієї сфери та підвищить конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції. Проблему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу та сільськогосподарського машинобудування передбачається розв'язати шляхом «технічної модернізації сільськогосподарського виробництва через стимулювання зростання рівня виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання» [22]. Держава забезпечує підтримку промисловості шляхом компенсації виробничих витрат, понесених підприємствами металургії, енергетики, будівельного, машинобудівного та інших профілів у зв'язку зі структурною перебудовою їх виробництва для потреб агропромислового комплексу (ст. 16 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»).

5. Наукове та кадрове забезпечення АПК України полягає у фінансуванні наукових досліджень із проблем розвитку агропромислового комплексу переважно коштом державного бюджету, обов'язковому встановленні квоти прийому сільської молоді в усіх вищих навчальних закладах, а безпосередня підготовка та перепідготовка, підвищення кваліфікації фахівців АПК, яка є обов'язковою для проходження у законодавчо визначені строки фінансується державою.

6. Надання інформаційно-сервісних послуг виробникам та споживачам сільськогосподарської продукції. Відповідний напрям розвитку АПК було започатковано Указом Президента України «Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України» від 29.04.1998 р. № 389/98, де вказувалось на необхідність створення спеціалізованих бізнес-центрів із метою надання «інформаційних послуг селянським (фермерським) господарствам та населенню» [11]. Нині створення відповідних центрів набуває нового змісту та актуальності у контексті забезпечення дотримання стандартів якості продукції, зокрема з метою забезпечення експортних інтересів українських товаровиробників у сфері АПК в умовах відкриття зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

Висновки. Основні напрями публічного адміністрування АПК України можна виділяти на двох рівнях – загальному та спеціальному: залежно від підходу до визначення змісту публічного адміністрування. У широкому розумінні публічного адміністрування його основними напрямками в АПК України варто вважати: 1) визначення загальної державної політики в агропромисловій сфері, створення правової основи для функціонування та розвитку агропромислового комплексу шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів; 2) реалізація загальної державної політики в агропромисловій сфері шляхом здійснення конкретних заходів і врегулювання окремих питань на підзаконному рівні; 3) сприяння відновленню порушених прав суб'єктів агропромислового комплексу у порядку, визначеному адміністративно-процесуальними (процедурними) нормами.

На спеціальному рівні, де публічне адміністрування розглядається у вузькому сенсі, основними напрямками АПК України є: 1) надання товаровиробникам права вільного вибору; 2) забезпечення продовольчої безпеки держави; 3) формування належної інфраструктури села; 4) інженерно-технологічне забезпечення та машинобудування; 5) наукове та кадрове забезпечення.

Наведений вище перелік напрямів публічного адміністрування не може бути остаточним, хоча б з огляду на те, що державна політика в сфері агропромисловості може змінюватися залежно від потреб суспільства та стану економіки в державі. Зазначені нами основні напрями публічного адміністрування АПК України характеризуються певною сталістю та актуальністю незалежно від економічних або соціальних реалій і відіграють важливу роль у підвищенні ефективності функціонування АПК України, а тому потребують подальшого більш детального вивчення.

Список використаних джерел:

1. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98. Вісник державної служби України. 1998. № 3. С. 7–8.
2. Глосарій Програми розвитку ООН. URL: <http://www.unpan.org/Directories/Glossary/tabid/1398/language/en-US/Default.aspx>.
3. Амосов О.Ю. Публічне адміністрування: методологічний контекст / О.Ю. Амосов, Н.Л. Гавкалова. Публічне управління XXI століття: від соціального діалогу до суспільного консенсусу: зб. тез до XIV Міжнар. наук. конгресу. Х., 2014. С. 12–13.
4. Амосов О.Ю. Моделі публічного адміністрування (архетипова парадигма) / О.Ю. Амосов, Н.Л. Гавкалова. Публічне управління: теорія та практика. 2013. Спец. вип. С. 6–13.
5. Кузьменко О.В. Правова детермінація поняття «публічне адміністрування». Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2009. № 3. С. 20–24.
6. Лєгеца Ю.О. Розгляд питання поняття «публічне адміністрування» / О.Ю. Лєгеца, К.А. Кулініч. Право і суспільство. 2016. Ч. 2. № 6. С. 211–216.
7. Чернов С.І. Текст лекцій з дисципліни «Публічне адміністрування» / С.І. Чернов, С.О. Гайдученко. Х., 2014. 97 с.
8. Ястремська О.М. Публічне адміністрування: навчальний посібник / О.М. Ястремська, Л.О. Мажник. Х., 2015. 132 с.
9. Саблук П.Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України. Економіка України. 2008. № 12. С. 4–18.
10. Основи економічної теорії: підручник / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Климко та ін.; за ред. А.А. Чухно. К., 2001. 606 с.
11. Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України: Указ Президента України від 29.04.1998 р. № 389/98 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389/98/conv>.

12. Адміністративне право України: підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. К., 2007. 544 с.
13. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2015 р. № 1119 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1119-2015-%D0%BF>.
14. Договір про запровадження Конституції для Європи (проект) від 18.07.2003 р. № 2003/C169/01 (підписання від 18.07.2003 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_647/page?text=1139+49009+48099+6462.
15. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.
16. Про митний тариф України: Закон України від 19.09.2013 р. № 584-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20-21. Ст. 740.
17. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 45. Ст. 602.
18. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.
19. Про основи Національної безпеки: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
20. Сеперович Н.В. Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення. К.: Проект «Аграрна політика для людського розвитку», 2002. 44 с.
21. Про затвердження Державної цільової програми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2007 р. № 785 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/785-2007-%D0%BF>.
22. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248907971>.